հաւանականութեամբ, շարունակել է գոյատեւել՝ թէկուզ եւ բաժանուած մանր իշխանութիւնների: Այդ իրողութեան արձագանքն են Մխիթար Գօշի խօսքերը Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանութեան սկզբում. «Ի ժամանակս բռնակալութեանն Ղեմացւոց՝ յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպառսպուռ, եւ անտերուչք շրջէին մնացորդք իշխանաց, որ ընդ բնաւ աշխարհիս վարատեալք՝ ոչ հնազանդելով միմիանց, մանաւանդ այնոսիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ»[42]: Նկարագրուած «վարատեալ» վիճակի մի օրինակ Մխիթարը ներկայացնում է իր մի այլ երկում՝ «Ժամանակագրութեան» մէջ: Այդ տեղեկութիւնը վերաբերում է «Խաւախան բերդի», այսինքն՝ Խօխանաբերդի տէր Վասակի որդի իշխանին, որը ԺԲ. դ. կէսերին (1148 թ. յետոյ) փորձեց իր եղբօր՝ «Սմպատի» սպանութեան համար վրէժխնդիր լինել ոմն Հասանից («որդւոյ Դեսըմոյ») Տաւղան անունով թուրքմէն ցեղապետի («որդի Դարին Տաւղան անուն՝ իշխան աշխարհին Ճարաբերդոյ»[43]) օգնութեամբ: Ե՛ւ Գրիգորը, ե՛ւ Հասանը, որոնք, ըստ Բ. Ուլուբաբեանի ենթադրութեան, ազգակիցներ էին[44], իրենց դստերերին կնութեան էին տուել Արցախի նախալեռնային շրջաններում հաստատուած թուրքմէն ցեղապետերին: Հերքան ամրոցի եւ Կայծոյ ծառ ու Դիւախոռ կոչուած լեռների մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Տաւղանը եւ Գրիգորը պարտութիւն են կրում ու սպանւում, եւ միայն 1 տարի անց հայ իշխանի մարմինը կարողանում են բերել ու թաղել Գանձասար վանքում, «որ էր տապանատուն նախնեաց նորա»[45]: Գօշի «Ժամանակագրութիւն»-ն անաւարտ է մնացել, եւ մենք չգիտենք, թէ ցանկացե՞լ է, արդեօք, հեղինակն ուրիշ տեղեկութիւններ էլ յայտնել Խօխանաբերդի իշխանների մա-

42 *Հայոց նոր վկաները (1155-1843)*, աշխատութեամբ **Յ. Մանանդեանի** եւ **Հ. Անճառեանի**, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23:

43 **Մովսէս Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, էջ 354 (Յաւելուած Բ): *The Albanian Chronicle of* **Mxit'ar Goš**. By **C. J. F. Dowsett**, - BSOAS, Vol. XXI, Part 3, London, 1958, էջ 486:

44 **Բ. Ա. Ուլուբաբեան**, *Խաչէնի իշխանութիւնը*, էջ 120: Ուսումնասիրողն այս իշխանաճիւղերի հետ ազգակից է համարում նաեւ Խաղբակեաններին ու Դլենեաններին (տե՛ս էջ 123): Սակայն այդ տարբերակին պէտք է մեծ վերապահումով մօտենալ, քանի որ 1232 թ. Գետիկի վանքում ընդօրինակուած Աւետարանի ստացող՝ Խաղբակի որդի Ջաջուռի դուստր Վանենին, նուիրելով այդ ձեռագիրը Հաւապտուկ վանքին («եւ ետ ի սուրբ մենաստանն, որ կոչի Հաւապտուկ, որ է շինեալ յանուն Սրբոյ Աստուածածնին եւ է բնական տուն եւ շիրիմ Ջաջոյ իշխանին եւ նախնեաց իւրոց, եւ է ի գաւառին Արցախոյ, եւ է հանդէպ ամրոցին, որ կոչի Խաւխանաբերդ, ի տէրութիւն երից հարազատիցն՝ բարեպաշտ իշխանացն Ջալալին, Զաքարիայի, Իւանէի»), յիշատակարանում իր իշխանատոհմը համարում է ծագած Վարդան Մամիկոնեանի զինակից Բակի սերունդներից («եւ ելեալ ի գիշերի եւթն հարիւր արամբ գնաց [Բակը՝ *Վարդանի պարտութիւնից յետոյ]* փախստեայ յերեսաց Շապհոյ *[!]* արքա[յ]ին Պարսից յամուրսն Արցախայ, եւ կեցեալք բարեպաշտութեամբ... մինչեւ յայս բարեպաշտ իշխանս Ջաջուռ...»). տե՛ս **Գ. կաթ. Յովսէփեան**, *Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, մասն I, էջ 344. նոյնի՝ *Յիշատակարանք ձեռագրաց*, հտ. Ա *(Ե. դարից մինչեւ ԺԸ. դար)*, Անթիլիաս, 1951, էջ 881-883: Հմմտ. *Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դար*, կազմեց **Ա. Ս. Մաթեւոսեան**, Եր., 1984, էջ 182: Իհարկէ, իշխանադստեր սերունդը կարող էր եւ չիմանալ պատմական իրականութիւնը, սակայն, միւս կողմից, Խաղբակեանների ամենասերտ հարեւան Հասան-Ջալալեանների հզօրութեան շրջանում նրանց հետ ազգակցութեան փոխարէն այլ տոհմակունքի մասին նշելը, թերեւս, բաւարար է հէնց տուեալ տարբերակի հաւաստիութեանը վստահելու համար:

45 **Մովսէս Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, էջ 354-355 (Յաւելուած Բ): Նշուած ամրոցի տեղադրութեան մասին տե՛ս **Հ. Մարգարեան**, *Հերգ գաւառի եւ Հերք (Հերքան) բերդի տեղորոշման շուրջը*, - ԲԵՀ, 1984, թիւ 3, էջ 123-129; *The Albanian Chronicle of* **Mxit'ar Goš**, էջ 486-487: